

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חידוש מלים בעברית

מהי מלה? וכמה יש בעברית?

רוב דוברי הלשון יודעים להגדיר מהן מלים: אלו אבני הבניין של הלשון, כלומר, יחידות מילוניות עצמאיות, של דיבור או של כתיבה, המביעות דבר (עצם, מושג) באותה הלשון: למשל – זָאב, יִלְבֵּשׁ, מְמַשֶּׁלָה, אֶתָּה, אֵז. המלים המתועדות בלשונו רשומות במילונים שונים, וניתן למנותן, אלא שהמניין ישתנה על-פי המילון שייבדק. מאגר המלים הכללי בעברית, זה העומד לרשות המדבר או הכותב כיום, רחב הוא למדיי, ועולה הרבה על ההתרשמות המתקבלת מסריקת מילון עברי ומספירת ערכיו. המילון המעודכן והמקיף ביותר ללשון העברית (המילון החדש מאת אברהם אבן-שושן 1969–1970; 1983; 1988) מונה כשבעים אלף ערכים וערכי-משנה, ובאות בו מלים מן העבר ומן ההווה, והוא כולל מלים מן הספרות, מן העיתונות ומן הלשון המדוברת. ואף-על-פי-כן אין הוא כולל את כל החידושים בלשונו ואת כל התגליות החדשות. ולעניין זה – אין מילון בעולם, ללשון כלשהי, הכולל את כל המלים שבה: הלא המלים נוצרות כל הזמן, יום-יום כגון: שְׁבִטוּט = cloning, יָדוֹן = manipulation, תְּקָלִיטוֹר = disk compact, והמחקר מוסיף ומגלה מלים גנוזות, שלא נודעו למילונאי העבר למשל "זדה", בכתובת השילוח אשר מתקופת המקרא = חריץ? סדק? גם ממונחי ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית יש שלא נכללו במילונים. דוגמת טָטוֹר וטִיט*ר = titre בכימיה; מְרַבֵּב = multiple בסטטיסטיקה, במתמטיקה, ועוד. יש לשער, שכאשר יירשמו כל המלים בלשונו כולן, נגיע היום לכדי מאה ועשרים אלף ערכים.

הרחבת הלשון וחידושה

והנה, משום שעולם הידע מתרחב והולך, בעקבות המצאות ומושגים חדשים ומשום שעדיין מגלים מלים מלשונו העתיקה, על-כן מרחיבים את

הלשון העברית ומחדשים בה מלים, כדי לספק מִפְעָיִם הדרושים לחיים, ממציאים מונחים שהלשון חסרה אותם.

מי מחדש? הכול מחדשים. רביס-רבים ממציאים להם מלים, מתינוקות שטרם למדו ועד זקנים שכבר שכחו, כל אחד לפי הרגשתו ולפי צרכיו בזמן החידוש. אכן, יש גם חידושים מאורגנים, במוסדות פרטיים ובגופים ציבוריים, בהחלטת יחיד או על-פי נְעֵדָה. ויש בחידושים הללו אחדים הזוכים לקליטה, להמשכיות ולקיום, אך רבים יותר גוועים במשך הזמן, מהר או לאט. הרצון להאחדת המינוח ולהבאת הציבור אל שימוש משותף במלים, שימוש שיהא מקובל על הכול, הביא לייסוד גוף ציבורי מוסכם, שזה אחד מתפקידיו: לחפש ולמצוא ולהמציא מלים ומונחים להבעת עצמים ומושגים, קיימים ודמיוניים, מן העבר, בהווה ולעתיד. לשם כך הוקם "ועד הלשון העברית", בעת חידוש ההתיישבות הציונית בארץ, לפני מאה שנה, בשנת התר"ן, כדי להשיב לשואלים ולמציעים מכל קצות הארץ ומחוץ-לארץ בדבר מונחים ושימושי לשון, וכדי לקבוע מלים "לצורך השעה". בעידוד המורים ובשיתופם החל הוועד גם לדון דיון שיטתי במונחי מקצועות שונים, והוציא מילונים מקצועיים, כגון בתחומי ההלבשה, ההתעמלות, ההנעלה, החשבון, הצמחים, כלי הבית, התבשילים וכלי הבישול, ועוד ועוד. עשרות אלפי מלים נקבעו וחודשו בו עד שנת התשי"ג. מאז ואילך עוסקת בכך האקדמיה ללשון העברית שהוקמה על-פי חוק הכנסת כירשת הוועד.

שאלת הסמכות

כבר בתחילת עבודתו של ועד הלשון צצה בעיה חריפה בעניין חידוש המלים והמונחים: מי הסמיך את חכמי ירושלים של הימים ההם לקבוע מלים בעברית? באיזו רשות החליטו, למשל, על oxygen שהוא "חִמְקָן"? ועל-סמך מה קבעו את המלה "עֶגְבָנִיָּה" ל-tomato? ומי גרם למלה serious, שתיאמר בלשונו "רִצְיָנִי"? ואיזה קשר יש בלשון בין מנורה בעלת שמונה קנים ועוד קנה ובין חנוכה, עד שנקראה מנורה זו "חֲנֻכָּיָה"? ועוד הרבה מאוד שאלות כאלה. אולם המציאות הוכיחה, שהחידוש הוא הכרח השעה, ואין זמן להמתין עד שיבואו בלשנים מומחים יותר או בני סמכא אחרים ויעסקו בדבר. הרי היסודות לעבודת הוועד היו (בניסוחו של אליעזר בן-

יהודה, שהיה במייסדים) "להכשיר את הלשון העברית לשימוש בתור לשון בכל ענייני החיים"... והחיים לא המתינו... יצירת מלים חדשות וקביעת מונחים היו חובה מעשית של הוועד, כאשר לא נמצאו מלים הולמות בספרות הדורות. המציאות תבעה זאת. ומאין נטלו המחדשים? מה היו מקורותיהם, וכיצד חידשו?

המקורות למלים ודרכי חידושן

חידושים יכולים לבוא משני מקורות: פנימיים או חיצוניים.

א. בדרך המקור הפנימי הלשון מתחדשת מגופה, מתוך עצמה, בנצלה את חומרי הלשון המורשים בה. חידושים מדעיים נעשים בדרך שיטתית: נסרקים בקפידה המקורות הכתובים של הלשון (המקרא, המשנה, התלמודים, המדרש, ספרות ימיהביניים וכתבי ההלכה וההגות), ומלים רבות המצויות במאגרים הללו, והם רבים וגדולים בלשוננו, משמשות כיום, אם כצורתן (אָפּס), אם בשינוי קל (דְּכִי), אם במשמען (מְזַחֵלָה) ואם בגיוון המשמעות (מְלַמֵּלִית, מְרַגְמָה), כמעתיק סמנטי (משום שהעצם, או הפעולה, שצוינו פעם במלה, שוב אינם משמשים: למשל – "ביקורת ספרות ואמנות" בלשון ימינו, הנובע מ"ביקורת" חקירה ובדיקה וענישה? בלשון המקרא).

בעברית ניתן להרחיב את אוצר המלים החדשות אם מתבססים על שורשים ישנים, ומנצלים לשם כך את מבנה הלשון: בבסיס כל מלה יש שורש, המשולב לתוך משקל (בשמות) או לתוך בניין (בפעלים). ומשום שלשורשים יש משמעויות מילוניות, ואילו למשקלים ולבניינים יש משמעויות דקדוקיות שאינן כה מובהקות ובלבדיות, אפשר להתאים שורש קיים למשקל קיים או לבניין מן הבניינים (בתנאי שהצירוף עדיין לא נוצל), וכך מקנים לצורה שנתקבלה משמעות חדשה, ונולדה מלה עברית! תחדישים בדרך זו נעשים תכופות גם מחוץ לאקדמיה, על-ידי הציבור בכללו: סופרים ומתרגמים, מדענים ועיתונאים, פרסומאים ו"עמך". למשל, אבט"ח + פיעל = אבְטַח; סע"ף + מְפַעֵל = מְסַעֵף; חכ"ם + תְּפַעֵל = תְּחַפֵּס; פר"ט + תְּפַעֵל = תְּחַפֵּר. זה דרך הרוב. הכפלת יסודות שורש אף היא דרך להעשרה פנימית כגון: קצר = קצצר, כחל = כחלחל, וכן הרכבת מלים: רמקול, חידק, והלחמתן: דחן + חן = דחן; דחפר + חרס = דחפר + חרס = חרסין.

ב. בדרך המקור החיצוני שואלים מלים מלשונות אחרות, קרובות (ארמית, ערבית) ורחוקות (אירופיות). מלים ארמיות, למשל, מותאמות בקלות לעברית, ורבות מהן נקלטו בלשונו ואף יצרו פעלים (כגון: גִּרְסָה, לְאַלְתֵּר, מִהְדִּיר). גם מן הערבית נשאלו מלים רבות, בעבר (כגון: מִרְכָּז, קֶטֶב) ובהווה (כמו: רֶשֶׁמִי, אָדִיב). אכן, גם המדענים מחדשים הרבה בדרך ההשראה. בעבר שאפו המחדשים להימנע ממלים לועזיות לא-שמיות, וניסו להחליף כל מלה זרה אֶלּוּמָנִיוּם למשל, במלה עברית מקבילה – חֲמָרָן. אבל זה שנים שנוטים באקדמיה ללשון העברית (לאחר תקדימי ועד הלשון) להניח מלים בין-לאומיות בצורתן הלועזית (כגון: טוֹרְבִּינָה, סֶפֶקְטָר), ולעבִּיר רק פעלים ותארים הנגזרים מהן (כגון: לְגַלּוֹן, מְפוֹסְטָר). ויש שמציעים מלה עברית בצד המלה הלועזית או המעובֶּרֶת (למשל: זָרָז, קֶטֶלִּיזָטוֹר; זָרָז, קֶטֶלִּיז).

התפתחות התעשייה והמלאכה בארץ, התרבות בתי-הספר וכן הקמת הטכניון והאוניברסיטה העברית, כל אלה הִרְבּוּ את הצורך במונחים קבועים בתחומי המדע והמעשה. עם קום המדינה גדלו הצרכים עוד יותר, גם במקצועות שעסקו בהם בעבר וגם בתחומים חדשים, במקצועות מודרניים: צבא ונשק, ימאות, אוויראות, בזק ואלקטרוניקה, משפט ומדעי המדינה והחברה, דיפלומטיה, דִּמּוּגְרַפִּיָה, תכנון מרחבי, אֶקּוֹסְטִיקָה, אסטרונומיה שימושית, מחשבים, תורת המדידה ועוד ועוד. והצרכנים שוב אינם יחידים או קבוצות, אלא האומה כולה, המדינה והתפוצות. נדרשה סמכות עליונה, ממלכתית, במעשה הקביעה הלשונית. על כן התפרק ועד הלשון (התשי"ג), ובמקומו, ומתוכו, קמה האקדמיה ללשון העברית.

מעתה, כל מה שיוֹצֵא מטעם המוסד, גם מלים ומונחים, נקבע בלשון בתוקף חוק המדינה. הוא נכנס לתכנית הלימודים, ללשון החוקים, לנוסח הפרסומים הרשמיים, ונעשה נחלת הכלל.

תהליכי המינוח וחידושי המלים מפורטים בפרסומים שונים. הפצת החידושים בציבור נעשית כיום באמצעות הפרסומים הרשמיים מטעם האקדמיה ללשון העברית (מילונים מקצועיים, רשימות מונחים, זיכרונות האקדמיה) ומטעם המזכירות המדעית של המוסד (לשונו לעם, לְמִד לשונד).

המחדשים שמחוץ לאקדמיה

האקדמיה ללשון העברית (ובעבר הוועד) אינה יחידה במלאכת החידוש. גופים אחרים, כגון צה"ל, מכון התקנים הישראלי ואחרים, אף הם מחדשים בלשון לרגל צורכיהם הדחופים, אולם הם משתדלים לעשות את הדבר בתיאום עם האקדמיה ובהסכם עמה. יש גם גופים ומוסדות ויחידים המרגישים צורך במונחים, והם מחדשים לפי רצונם, גם שלא לצורך, כשכבר נקבע מונח לעניינם: 'אחזקה', למשל, מיותר, כי יש 'תחזוקה'; 'בִּאָקְרֶן' מצרפתית אין צורך, כי יש לנו 'מִרְקָע'. ויש דוגמאות רבות. אלא שה"חדשנים" הללו אינם טורחים לברר תחילה במוסד המוסמך לכך. סופרים ומדענים ומפרסמים ועיתונאים יוצרים מלים כחפצם, ואף סתם אנשים מן היישוב עושים כן, על-פי השראתם ומחשבתם, כפי שעושים בכל לשון, בלי אישור מוסמך. רבים מאוד מן החידושים הפרטיים הללו קיקיוניים הם, אינם דרושים ואינם נקלטים בלשון (למשל 'תרדף', 'דו־פייה', 'אגסית'). משום כך משתדלים "חדשנים" לקבל אישור להמצאתם, הִכָּשֶׁר כביכול, מן האקדמיה ללשון העברית. עוד יש לומר, שמלים ומונחים רבים נכנסים לאוצר הלשון (למשל: מִצְנֶה, לְחֻמְנִיָּה, מְחֻלָּה, קְלֻדְנִית) בלי ועד הלשון (אז) והאקדמיה ללשון העברית, באמצעות מורים, סופרים, מתרגמים, ספרי לימוד ועיתונים. ויש שהחידושים הללו מתקבלים בדיעבד באקדמיה, או התקבלו בעבר בוועד. אף השפעת הלעז או הרגלים עממיים גם מן העֵגָה (הסלנג) ומלשון הילדים, יש שהמוסד המוסמך נדרש להם, כדי לקבוע עמדה רשמית כלפיהם (למשל: בְּגִית [בֵּגֶט], יְשׁוּם, בְּרִזְיָה, אֶחָד חֶלְקִי שְׂבַע־עֶשְׂרֵה, הֶלֶד־רוּחַ).

סיכום

יש לומר על כל חידוש של מלה בלשון, שמידת היקלטותו תלויה בצורך בו, בעצמת תפוצתו בין אנשי המקצוע, בכמות שינונו בפרסומת ובכלי התקשורת (שֶׁרֶב כוחם היום בהפצת חידושים ובהשגרתם); משהו תלוי גם בשקיפותו של החידוש, וכן, בלי להתחשב במקור, הרבה תלוי במזל...